

Folkeoplysning og ungdomsliv i Danmark 1900-25

Omkring Søren Ehlers' disputats

Af Niels Kayser Nielsen og Vagn Wåhlin

I januar 2000 forsvarede lektor Søren Ehlers på Danmarks Lærerhøjskole sin disputats »Ungdomsliv. Studier i den folkeoplysende virksomhed for unge i Danmark 1900-1925« (Alinea, 2000). I bogen foretages et tiltrængt opgør med den hidtidige dominans af dels det grundtvigske, dels det hjemmegroede i dansk pædagogisk tenkning og i nyere forskning. Ehlers påviser betydningen af tysk og angelsaksisk tenkning og praksis i dansk undomsoplysningsarbejde i begyndelsen af det 20. århundrede. Han påviser, at det især var arbejderbevægelsen og Indre Mission, der lod sig inspirere udefra, mens de grundtvigske efterstrømninger i højskoleverdenen og i partiet Venstre viste en klar tilbageholdenhed over for påvirkninger og fornyelser, der ikke var danske eller nordiske. Bogens omfattende materialegrundlag og mængder af statistiske belæg gør den helt uundværlig for den videre forskning. Derimod kan man diskutere anvendeligheden af det teoretiske apparat, først og fremmest livsformsbegrebet, som Ehlers anvender. Det gør lektor, ph.d. Niels Kayser Nielsen og docent, mag.art. Vagn Wåhlin i den følgende artikel, hvor de som alternativ fremlægger en kompleks klassemodel for den danske samfundsformation, der tager hensyn til dels de store forskelle mellem land og by, dels at der såvel i agrarsektoren som i urbane sektoren fandtes mindst tre hovedklasser og flere subklasser, der var i stadige vekselvirkninger økonomisk, kulturelt og politisk.

Den disputats, som Søren Ehlers fremlagde til forsvar ved Danmarks Lærerhøjskole i januar 2000, er et værk med vidtrækkende perspektiver, som nok fortjener opmærksomhed. En række af disse perspektiver skal tages op i det følgende. Vi skal dog starte med nogle ord om bogens opbygning, ærinde og de mest centrale konklusioner.

Ungdomsliv, nogle hovedtræk

Afhandlingen er bygget op af seks kapitler, hvoraf det første som det væsentligste indeholder en oversigt over uddannelses- og oplysningsinitiativer inden for den frivillige sektor i perioden 1843 til 1925. Hermed er signaleret, at det hovedsagelig er det civile samfunds ungdomsarbejde, der er

i søgelyset. Med andre ord: det folkeoplysnings- og uddannelsesarbejde, der foregik efter skoletid i regi af aftenskole, højskole, efterskole og kommunal ungdomsskole m.v. I tilslutning hertil lægges hovedvægten på de tre store sociale og folkelige bevægelser, der stod bag meget af dette oplysnings- og uddannelsesarbejde: arbejderbevægelsen, Indre Mission og den grundtvigske bevægelse. Disse tre bevægelser passer ifølge Søren Ehlers til de tre livsformskategorier, som Thomas Højrup i 1980'erne lancerede som analytisk-heuristiske værktøjer til forståelse af klassekamp og kultur, og som vi tager op til nærmere debat nedenfor. Det er afhandlingens arbejdsgrundlag, at konkurrencen og konflikten mellem de tre livsformer var en væsentlig drivkraft for det ungdomsarbejde, der fandt sted i perioden efter 1910. Afhandlingens tese er, at den grundtvigianske bevægelse ikke har haft den altdominerende betydning, som forskningen og offentligheden – herunder grundtvigianerne selv – hidtil har antaget, og den munder derfor som helhed ud i en fremhævelse af især Indre Missions ungdomsarbejde i KFUM & K med Olfert Ricard som noget, der kan minde om en helt.

I kapitel 2 gøres der rede for de vigtigste begreber og teorier. Ligeledes introduceres de overvejelser, som afhandlingen er baseret på. Centralt står spørgsmålet: Hvad gjorde forældregenerationen inden for de tre store bevægelser, arbejderbevægelsen, Indre Mission og den grundtvigske bevægelse, for at skaffe de unge et godt ungdomsliv? I den forbindelse sættes afhandlingen også i relation til den forskning i de folkelige bevægelser, der blev startet af Hal Koch og P.G. Lindhardt i 1950'erne, og som siden – hævdes det – hovedsageligt er blevet videreført som lokalhistorisk forskning med den væsentlige forskel, at medens den ældre generation især lagde vægt på sociale aspekter i den kirkehistoriske forskning, lagde lokalhistorien sig især efter den kulturelle og bevidsthedshistoriske dimension, som også spiller den største rolle i afhandlingen.

Kapitel 3 er helliget perioden 1900-1910. Når det sidste årstal spiller så stor en rolle i afhandlingen og dens opbygning, skyldes det igangsættelsen af det, som Søren Ehlers betegner som 1910-kampagnen: et initiativ, som blev igangsat via nedsættelsen af »Udvalget til Fremme af den konfirmerede Ungdoms fortsatte Undervisning«. Dette udvalg, nedsat af Det Almindelige Jyske Skolemøde, blev ifølge Ehlers skelsættende. Her præsenteres også det, der er afhandlingens empiriske kerneområde, nemlig Gilleleje, som Søren Ehlers i kraft af næsten et par årtiers arbejde med oplysnings- og uddannelsesforskning ikke mindst dér kender som sin egen bukselomme. Men er én bukselomme nok?

Søren Ehlers skelner med støtte i udenlandsk teori mellem formal, informal og nonformal uddannelse, hvilket vi nedenfor også tager op til særlig behandling. Især den informale og den nonformale uddannelses udvikling i tiden 1910-1925 tages op til nøjere granskning i kapitel 4 og 5, ligesom kapitel 4 også rummer en redegørelse for Thomas Højrup's begreber om de tre livsformer. Disse to kapitler er sammen med kapitel 3 de bærende i afhandlingen.

Disputatsen afsluttes med en kort konklusion, hvor det er en væsentlig pointe, at staten til stadighed har støttet det civile samfunds initiativer. Især hvad angår den nonformelle uddannelse: aftenskoler, højskoler og efterskoler, så var de til stadighed stærkt afhængige af de offentlige tilskud. På det informelle område bemærkes det – med rette – at staten især støttede skytte- og gymnastikforeningerne på grund af deres nationale sigte. Ikke mindst denne del af konklusionen er tankevækkende og perspektivrig. En anden vigtig konklusion er, at institutionaliseringen af den frivillige sektor indirekte påvirkedes af den offentlige sektor. Det skete ikke mindst takket være præste- og lærerembederne. I den forbindelse står udsagnet s. 120 stærkt: at de offentligt ansatte udførte gratisarbejde for den frivillige sektor. Det var en almindelig opfattelse hos de ansættende myndigheder, at ungdomsarbejde indgik som en væsentlig del af embedet eller ansættelsen som lærer eller præst.

Alene i kraft af sådanne djærve påpegninger fortjener Søren Ehlers' afhandling den største bevågenhed. Han har rettet blikket mod et overmåde ømt punkt, der alt for ofte har været anatema. Forestillingen om det civile samfunds autonomi og uafhængighed har alt for længe været sakrosankt og urørlig. Bevares, det er altid godt, at folk mener, at de godt kan selv, men når det nu ikke er hele sandheden! Reaktionen, ikke mindst fra grundtvigiansk side, var voldsomme, da Ehlers i januar 2000 forsvarede sin disputats. Sine steder endda egentlig aggressive, hvad man ellers sjældent ser i disse kredse. Omfanget af og styrken i disse reaktioner vidner om, at Søren Ehlers må have trådt på en gevaldig ligtorn.

Siden da har der været stille om afhandlingen. Som det sker i et samfund, der ikke er intellektuelt årvågent, endsige akademisk nysgerrigt, døde debatten om forholdet mellem den offentlige og den frivillige sektor ud, inden den kom i gang. Den endte i moralsk, mere end politisk stillingtagen. Det er trist, og der kan derfor være grund til på ny at forsøge at sparke bolden op.

Inden da er det imidlertid fornødent at påpege et par kritisable træk ved afhandlingen.

Konflikt eller konsensus?

Først og fremmest er det fristende at sætte spørgsmålstegn ved, om konfliktperspektivet er det eneste eller mest adækvate i afhandlingens sammenhæng. Nuvel, ingen skal forklejne klassekampen og de socio-økonomiske sektors modsætningsforhold som drivkraft i udviklingen af det danske samfund i den omhandlede periode – samt i de 50 år forud og bagefter (jf. senere). Således har Georg Nørregaard for mange år siden påvist, at den sociale afstand og kampen mellem gårdmænd og husmænd ingen sinde var stærkere end omkring 1870, hvor ligeledes konflikten mellem arbejder og kapitalist begyndte at gøre sig gældende.¹ Kampen mellem land og by stod vel aldrig stærkere end i 1920'erne, og den er næppe overstået endnu; den seneste tids konflikt mellem elite og folk, fremprovokeret af folkeafstemningen om euroen i efteråret 2000, er blandt andet et udslag heraf. Det vil med andre ord være uklogt at se bort fra et konfliktperspektiv som havende betydning for de sidste 150 års Danmarkshistorie. Men at gøre det til det væsentligste perspektiv er lige så reduktivt.

Claus Bjørn har i sin lille bog *Dengang Danmark blev moderne* gjort sig til talsmand for, at et konsensusperspektiv forekommer nok så relevant.² Det sker med vanlig inddragelse af meget sigende empiriske detaljer til belysning af hans syntesesyn – en inddragelse, man i høj grad må efterlyse hos Søren Ehlers, hvor der sandt at sige ikke er megen empirisk baggrund, endsi-ge fordybelse. Det er en væsentlig pointe hos Claus Bjørn, at klassekampen nok er til stede i Danmark, men at den altid finder sted i harmoniserende og harmoniserede former. Blandt andre Nina Witoczek har i en tilsvarende syntese af nordisk historie anlagt en lignende synsvinkel.³ Hermed er så spørgsmålet rejst, om en kombination af et konflikt- og et konsensusperspektiv både generelt og specifikt ikke er langt mere givtigt, når man analyserer tiden fra 1848 til i dag, end med djævelens – eller modellens – tyranni at ville efterspore konfliktlinjer og kun dem.⁴ – Lad os blot anføre tre argumenter.

1. Georg Nørregaard: »Klasseforskellen mellem husmænd og gårdmænd i 1870erne«, *Jyske Samlinger*, ny rk. I, 1971, s. 145-161.
2. Claus Bjørn: *Dengang Danmark blev moderne – eller historien om den virkelige danske utopi*. København 1999. Se også Gerda Bonderup i *Danmarks historie i grundtræk*, Århus 2000, kap. 11-16, s. 196.
3. Nina Witoczek: »Fugitives from Utopia – From Composite States to Nation States«, in: Øystein Sørensen og Bo Stråth (eds.): *The Cultural Construction of Norden*. Oslo 1997.
4. Det hjælper heller ikke meget vedrørende konfliktperspektivets dominans med Peter Gundelach: *Sociale bevægelser og samfundsændringer*. Århus 1988, s. 45 m.fl.st. at fremhæve brudfladeperspektivet i samfundsændringerne, når Danmark netop var og er karakteriseret af forskellige ændringstakter i de forskellige sektorer, som samfundet er opdelt i, og ved, at kontinuitet er lige så vigtig som brud.

For det første: Tiden efter Enevældens afskaffelse har været kendetegnet ved udviklingen af en ganske sofistikeret form for bevidsthed om samfundsmæssighed som problem og arbejdsopgave. Dette forehavende har man ofte tillagt den ældste del af sociologien, dvs. i tiden omkring 1900. Spørgsmålet er imidlertid, om ikke – inspireret af den opinionsstyrkede enevælde – dette forehavende var sat i gang allerede meget tidligere. Debatten om velfærdssamfundets rødder – om de nu skal findes i den kristne universalismetanke i det hele taget, i den særligt nordisk-lutheranske udgave heraf, som blandt andet Henrik Stenius mener,⁵ i statspietisme og/eller frireligiøse bevægelser, som Dag Thorkildsen mener,⁶ eller i gårdmændenes tilsidesættelse på lokalt plan af præstemagten i sognerådene, som Peter Baldwin – og på det seneste også Tim Knudsen⁷ – har gjort sig til talsmand for – alt dette peger i retning af en sameksistens mellem et konsensus- og et konfliktperspektiv.

For det andet: Nationalismen – hvor udskældt den end måtte være – rummer også begge dele i sig. Den er i sagens natur – i det mindste hvis den anskues strukturfunktionelt som hos fx Hroch og Gellner – et forsøg på at inddæmme de konflikter, der opstod i kølvandet på moderniteten, eller i overgangen mellem feudalisme og kapitalisme, som det hed engang. Som nogen fredsfyrste har nationalismen aldrig fungeret (det kan ideologier i det hele taget ikke, jf. herom nedenfor), hverken udadtil eller indadtil, hvor kampen om det nationale hegemoni altid har været til stede; men det nationale har alligevel bidraget til at holde sammen på folk, der skulle leve i samfund med hinanden – uden at kende hinanden. Det gælder også for de personer, der befolker Søren Ehlers' tre livsformer.

For det tredje: Nationalismen har i de nordiske lande siden midten af 1800-tallet haft makkerskab af diverse former for civilsamfundsinstitutioner. Diverse lokalforvaltninger dannede sammen med frireligiøse organisationer baggrunden for udviklingen af det civile samfund, der i løbet af 1800-tallet kom til udtryk i associationer og frivillighedsforeninger såsom missionshuse og forsamlingshuse samt afholdsforeninger, sygekasser og fagforeninger. Den tiltagende individualisering og kravene om personlig

5. Henrik Stenius: »Konformitetsideal blev universalitetsideal«, in: Göran Bexell og Henrik Stenius (red.): *Värdetraditioner i nordiskt perspektiv*. Lund 1997.

6. Dag Thorkildsen: »Religious Identity and Nordic Identity«, in: Øystein Sørensen og Bo Stråth (eds.): *The Cultural Construction of Norden*. Oslo 1997.

7. Peter Baldwin: *The Politics of Social Solidarity. Class Basis of the European Welfare State 1875-1975*. Cambridge 1990; Tim Knudsen: »Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat«, in: Tim Knudsen (red.): *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Århus 2000.

frihed og uafhængighed, der også nåede Norden i løbet af 1700- og 1800-tallet, blev suppleret med lighedsbaserede associationer som modvægt til dissociationen. Uanset om man hæfter sig ved en relativ kommunal stagnation, som er stærkest i Sverige, ved en kommunal mobilisering, som er stærkest i Norge,⁸ eller ved, om det folkeligt-nationale oplysningsarbejde sker fra oven som i Finland eller fra neden som i Norge og til dels i Danmark, er det centrale i denne proces en afbalancering af forholdet mellem frihed og lighed. Dette er sammen med oplysningens pragmatiske udformning det, som overordnet karakteriserer Nordens særlige vej til moderniteten, den nordiske *Sonderweg*. Denne Sonderwegs nordiske borger adskiller sig som begreb fra både den franske *citoyen* og den tyske *Bürger* ved hverken at forfægte en universalistisk lighedsindividualisme eller partikulære særinteresser. Han – for det var i 1800-tallet fortrinsvis et mandsprojekt – betonedede individets rettigheder og protestantiske pligter mere end holistisk kollektivism, men sluttede sig samtidig sammen i først associationer, siden masseorganisationer. Det individuelle medansvar blev her koblet sammen med fælles varetagelse af opgaverne.

Undertiden sammenfattes forehavendet ved hjælp af en skelnen mellem tre typer borgerskab. På den ene side »statsborgerskab«, hvor staten som i Bismarcks tilfælde sørger nødtørftigt for sig og sine, eller som i de kommunistiske lande, hvor man ikke vidste, hvor meget man betalte i skat, dvs. hvor stor en del staten mente, det var forsvarligt at anvende på individernes forsørgelse og omsorg. På den anden side »partsborgerskab«, hvor individet har legitim ret til først og fremmest at varetage og forfølge egne interesser – som angivet i forordet til USA's Uafhængighedserklæring af 1776, hvorefter det er selvevident, at mennesket har visse umistelige rettigheder til »liv, frihed og til at forfølge lykken«. Og på den tredje side »statsmedborgerskab«, hvor man anskuer individet som del af en helhed, der er ordnet i organisationer, associationer og foreninger, og hvor individets interesser også varetages kanaliseret gennem disse frivillige sammenslutninger.

Disse foreninger er betydningsfulde, idet individets ret til at være individ her er overholdt: at indtræde i foreningerne er frivilligt og personligt, og man deltager i aktiviteterne uden hensyntagen til byrd, erhverv og konfession. Organisationsprincippet er netop et afvejet forhold mellem frihed og lighed. Her mødtes man på midten: i græsrodsorganiseringer med indi-

---

8. Torkel Jansson: »Nationella, regionala och lokala aspekter på nationsbygget i Norden«, in: Maria Fremer, Pirkko Lilius og Mirja Saari (red.): *Norden i Europa. Brott eller kontinuitet?* Helsingfors 1997.

viduelt medlemskab, hvor man indrettede sig efter hinanden og derfor etablerede en karakteristisk konformitet. En konformitet, som i første omgang ikke er ulig den universalitet, der kendetegner den standardiserede klassiske vesturopæiske overgang til det moderne, men som alligevel adskiller sig radikalt herfra ved ikke at være principiel, men praktisk og konkret. Den bevirker, at samfundsmedlemmerne kun med største modvilje overlader ansvar til delkulturer og særinteresser; i stedet hylder man det princip, at samtalens, drøftelsens og dialogens konsensus skal have lov at trænge ind i alle samfundets porer, præget som den er af hverdagens universelle snusfornuft. Samfundets styrelse skal foregå som på en generalforsamling, hvor alle har ret til at ytre sig, hvis bare man er fornuftig, pragmatisk og vil det fælles bedste. Som det er gjort gældende, er det ikke kun frivillighedsprincippet, men også enigheden – opnået gennem debat og kompromis, sjældent ved afstemning – der kendetegner den nordiske foreningstype. Afstemning som løsningsmodel findes naturligvis i bestyrelser, repræsentantskaber og årlige generalforsamlinger i institutionerne. Men afstemningen anses for »ufølgelig« og som udtryk for en konfliktstemning. Man taler sig hellere til rette, eller som i mange missionsvennelag: man går i bøn sammen, og ud af den fælles bøn formulerer en eller flere det resultat, som så er vennernes mening og beslutning.

Tydeligst kommer konformiteten til udtryk i synet på uddannelse. Og så er vi tilbage ved Søren Ehlers' forehavende. Uddannelse i Norden er hverken et rent teknisk forehavende eller et spørgsmål om åndfuld og klassisk dannet *Bildungsbürgertum*. Det drejer sig snarere om kommunikativ selvuddannelse og om en pragmatisk hjælp til selvhjælp, der kunne videreudvikles i forskellige kommunikative fora på lokalt plan i råd, foreninger etc.

De grundtvigiansk dominerede forsamlingshuse, læseforeninger, frikirker, sogneråd og højskoler – og Indre Missions tilsvarende institutioner – ligger nok i forlængelse af det vesteuropæiske universalistiske oplysningsprojekt og kan ses som fuldbyrdelsen heraf. Men som Øystein Sørensen og Bo Stråth har formuleret det,⁹ er der over disse organiseringer også altid en duft af mødding og kostald, forstået på den måde at det ikke så meget er det idealistiske og utopiske præg, der dominerer; snarere er det lige så ofte pragmatiske og bondesnu overvejelser, som er i højsædet. Den nordiske oplysningsrationalisme er en studehandelsrationalisme.

9. Øystein Sørensen og Bo Stråth: »Introduction. The Cultural Construction of Norden«, in: Øystein Sørensen og Bo Stråth (eds.): *The Cultural Construction of Norden*. Oslo 1997.

Den partikularistiske side af sagen har bestandigt spillet en afgørende rolle. Det var ikke for ingenting, at højskoleforstander Ludvig Schrøder fra Askov Højskole, som ellers nok var god for et vidtløftigt idealistisk foredrag, ønskede sig en ajletønde i sølvbryllupsgave. Det var heller ikke for ingenting, at der ud af Indre Missions højskoleflagskib i Haslev få år efter oprettelsen udsprang både en håndværkerlinie i 1893 og en landbrugslinie i 1895.¹⁰ I tiden fra 1922 til 1960'erne var der i Indre Missions regi seks selvstændige ungdoms- og voksenskoler i Haslev – ofte med flere faglige niveauer og underopdelinger.

Det er denne pragmatisme og bondesnu samfundsmæssighed, der hverken er særlig flot eller principiel, men måske netop derfor mere slidstærk, som Søren Ehlers med sit konfliktperspektiv ikke har øjnene ganske åbne for. Nu fortaber tingene sig – som to sider af samme mønt. Og dermed kommer vi så til vores andet væsentlige kritikpunkt.

Tungt modelapparat

Den ene side af denne mønt hedder et tungt modelapparat. Livsformsbegreberne er tunge at danse med, både for empirien og for den forsker, der skal håndtere dem. Det lykkes da heller ikke lige klart afhandlingen igen. På side 116 står der at læse, at samfundsformationen nødvendigvis indeholder flere produktionsmåder, og at der til hver produktionsmåde svarer særlige livsformer. I dette tilfælde tre livsformer og dermed, må man tro, tre produktionsmåder. Men her må man tro om igen, for på side 121 får vi, igen med Thomas Højrup som hjemmelsmand, at vide, at livsform 2 og 3, dvs. lønarbejderlivsformen og den karrierebundne livsform, tilhører samme produktionsmåde. Hvordan dette nærmere bestemt hænger sammen, har Søren Ehlers vist glemt at bekymre sig om. Det vidner om den mistanke, man længe har haft, at i de rette hænder kan livsformsbegreberne være nyttige som nøddeknækkere, men at mange har brændt fingrene på dem. Og så kan man i øvrigt mærke sig Jens Arup Seips stadig gyldige ord på den nordiske konference for historisk metodelære i Røros i 1974 om, at modeller ikke bare beskriver,¹¹ men også giver en

10. Vagn Wåhlin (red.): *Skolevirke og Trosliv. Bevægelse, vækkelse, oplysning, uddannelse gennem 100 år*, I. Århus 1991, s. 155-293; Tine Vesth Nielsen: *Det største træ har været frø. Haslev Højskole – Idrætsefterskole 1891-1991*. Haslev 1991.

11. Jens Arup Seip: »Modellenes tyranni«, in: Sivert Langholm og Per Maurseth (red.): *Periferi og centrum i historien*. Studier i historisk metode 19. Oslo 1975.

tolkning. Sagt på en anden måde: modeller kan være frugtbare og hypotesefremmende, men er ikke et endemål i sig selv. Målet er ikke at vise, at ligningen går op, men at blive klogere på en kompleks virkelighed, hvor teorier og modeller er redskaber for tanken og forståelsen i stedet for styrende for forskningen.

Men én ting er nu manglen på begrebslig præcision hos Søren Ehlers. Den anden side af mønten er de empiriske vanskeligheder, det giver, når empirien skal passe i forhold til modellen, i stedet for omvendt. Så får vi den stivbenede historie om, at gårdmændene i livsform 1 udførte gymnastik, medens arbejderne i livsform 2 helligede sig den engelske sport. Den historie har vi hørt mange gange i den danske idræthistoriske forskning, forfægtet af henholdsvis grundtvigianerne og »sportsfolkene«, men lige upræcis er den.¹² Mange steder i landet i tiden mellem 1900 og 1914 var det nemlig grundtvigianere, der i landsognene tog initiativ til at sætte fodboldspillet (som man gerne placerer under den engelske sports paraply) i gang. Det gælder i jyske, kernegrundtvigianske egne såsom Vardeegnen, Holmsland og Nordvestjylland – og med KFUM og senere KFUK samt FDF kom også i mellemkrigstiden Indre Missions ungdomsvirke især i byerne med vedrørende friluftsliv og organiseret idræt.¹³

Vi kan også tage Aagaard mellem Kolding og Vejle som et eksempel. Her går gymnastikforeningen tilbage til 1898 og er således en af landets ældste landsbygymnastikforeninger. Den stedlige højskole, oprettet i år 1900 på foranledning af den navnkundige præst Valdemar Brücker, har haft en vis indflydelse på det idrætslige liv herefter, som bevirkede, at gymnastikken har været det bærende element i foreningens historie, samtidig med at man har haft fodbold og – ganske usædvanligt – atletik på programmet. Men også skyttebevægelsen må formodes at have haft indflydelse på idrætsaktiviteterne. Således var den lokale gårdejer Haastrup medlem af Vejle Amts Skytteforenings første forretningsudvalg fra 1868.

Vi kan også tage et eksempel som Bøvling i Nordvestjylland. Her var det en lærer, som tog initiativet til fodboldspillet. Men det skyldtes, at han havde fattet interesse for det ved et ophold på Vestbirk Højskole. Det be-

12. Niels Kayser Nielsen: »Højskole og sport – om idrætten i Vejen«, *Magasin fra Det kongelige Bibliotek*, vol. 9, nr. 2, 1994; Niels Kayser Nielsen: »Sport og bondekultur – om foreningsliv i provinsen i mellemkrigstiden«, *Fortid og Nutid*, nr. 1, 1995.

13. Hans Wagner: *Mere end snobrød. Kultur og identitet i FDF 1902-2002*. København 2000; Elith Olesen: *Dansk KFUM og KFUKs historie*. København 1966; Elith Olesen: *Der stod et vejr fra vest. Olfert Ricard, Dansk KFUM, Den kristelige studenterbevægelse*. Frederiksberg 1997; Hilda Rømer Christensen: *Mellem backfische og pæne piger. Køn og kultur i KFUK 1883-1940*. København 1995.

virkede, at den stedlige gymnastikforening, stiftet i 1899, tog spillet på programmet i 1901.¹⁴ Her er der ingen modsætning mellem højskole, gymnastik og sport.

Denne type af igangsættelse er måske mere typisk, end man skulle tro, for så vidt som vi her har den situation, at det var folk med højskoletilknytning, der gik i gang med boldspil i det sogn, hvor de slog sig ned efter delingsføreruddannelsen. Den situation gør sig fx også gældende i Horne ved Ølgod, ligesom der i Vejen-Askov-området er en tæt forbindelse mellem boldspil og højskolen. Det er i den forbindelse interessant at hæfte sig ved, at i de to af kerneområderne for boldspillets udbredelse på landet i Jylland omkring 1900, nemlig egnen omkring Vejen-Brørup-Holsted og egnen mellem Varde og Tarm, var der også en livlig uddannelse af delingsførere. »Foldboldbyer« som Vejen, Brørup, Outrup, Fåborg, Tistrup, Horne og Holsted er også blandt de lands- og stationsbyer, som oftest har haft gymnaster på delingsførerkursus, fremgår det af Verner Bruhns studier i delingsførernes historie i dette område.¹⁵

Sagt på en anden måde: Det kan godt være, at livsformsmodellen nogle steder og i visse tidsrum er anvendelig, men den passer ikke alle steder til empirien. Virkeligheden er langt mere grumset. Det ville Søren Ehlers have kunnet overbevise sig om, hvis han havde haft andre bukselommer end Gilleleje.

Nu kunne man så indvende, at de ovenfor givne eksempler fra legemskulturens og friluftslivets område dog ikke kan vælte et helt læs. Imidlertid kan de være et fingerpeg om, at de hårdtpumpede konfliktkonklusioner også på andre områder er for dristige. Når det side 207 i afhandlingen hedder om de fire skoleformer (jf. ovenfor), at de udviklede sig så forskelligt som følge af en politisk modsætning mellem Socialdemokratiet, der ville udbygge den offentlige sektor, og Venstre, der ville gå den modsatte vej, og en kulturel modsætning, der skyldtes kappestriden mellem livsformerne, må man også forholde sig tøvende hertil. Er tingene da virkelig så simple? Hvad med Socialdemokratiets fascination af højskolerne? Hvad med Venstres udbygning, trods alt, af det offentlige skolevæsen ved reformkomplekset i 1903? Hvad med den nationale forbrødring, som gav grundtvigianerne lov til at monopolisere Grundtvig, uden at andre gjorde indsigelser?

14. Jf. note 12.

15. Verner Bruhn: *Plint og Talerstol. Træk af gymnastik- og ungdomsforeningernes historie i Ribe amt*. Esbjerg 1979.

Konstruktive pointer

Nej, det er ikke i den slags ting, Ehlers' afhandling aftvinger respekt. Det gør den derimod på viljen til at gøre op med myten om de vandtætte skodder mellem det civile og det offentlige samfund. Her har bogen en af sine væsentligste styrker. Og pudsigt nok er påvisningen af det civile uddannelsessamfunds økonomiske afhængighed af det offentlige netop med til at fremhæve konsensusdimensionen mere end konfliktperspektivet samt med til at give en forståelse af klassealliancer som den faktor, der muliggjorde nye tiltag og stoppede gold obstruktion. Det er samarbejdet mellem stat og civilsamfund med et indbygget armlængdeprincip, som giver det civile samfund en udstrakt dispositionsfrihed, der er så væsentligt for at forstå den danske egenart. Det er dette aspekt ved opbygningen af en særlig dansk profil som en variant af den generelle nordiske model, der er det spændende ved Ehlers' afhandling, og som der kan være grund til at efterspore også på andre områder end det folkeoplysende og uddannelsesmæssige.

Men samtidig peger afhandlingen også på behovet for videre forskning på andre områder. I det mindste tre. For det første viser den, hvor nødvendigt det er at udvide de studier i de folkelige bevægelser, der blev sat i gang i 1970'erne og 1980'erne. Her udgjorde ikke mindst stationsbyforskningen og Kattegat/Skagerak-projektet gode tilskud,¹⁶ for så vidt som man her havde en smeltedigel, hvori forskellige strømninger og modstrømninger kunne mødes i forskellige forskningsmiljøer. I 1990'erne har de folkelige bevægelser ikke været genstand for større offentligt støttede projekter, men de er dog behandlet i en lang række specialeafhandlinger og deraf følgende artikler,¹⁷ medens større syntesedannende arbejder savnes.

Set i lyset heraf fortjener Søren Ehlers ros for, at syntesedannelsen nu igen er taget op. Samtidig peger hans afhandling også på, hvor nødvendigt det er at gå lokalt til værks. Det er i den besværlige dagligdag, hvor forskeren er nødt til at gå på kompromis og »finde ud af tingene«, det viser sig, hvor langt der er konsensus, hvornår konflikterne begynder, og hvorledes man kan genskabe konsensus – med den triste tvilling som ledsager, der hedder konformitet. Her mangler vi fortsat empirisk forskning.

16. Poul Holm: »Kattegat-Skagerak-kysternes kulturhistorie i 1800-tallet«, in: Vagn Wåhlin (red.): *Historien i kulturhistorien*. Århus 1988, s. 179-187; samt note 29 her.

17. En række af disse ikke-publicerede specialeafhandlinger fra Historisk Institut, Aarhus Universitet er anført i Vagn Wåhlins to artikler »Fra statshistorie til kulturhistorie« og »Religion, mentalitet og bevidsthedshistorie«, se nedenfor note 23, 24 samt 29.

Foreningslivet og samarbejdet omkring »sognets huse« lader fortsat meget tilbage at ønske.

For det andet peger Ehlers' afhandling på, at vi savner en genoptagelse af den forskning i ungdommens historie, som også blev sat i gang i årene omkring 1990. Heller ikke denne forskning kan siges at blomstre. Medens vi med hensyn til barndommens historie er godt hjulpet med Ning de Coninck-Smiths disputats fra 2000, er der ikke sket noget tilsvarende for ungdommens vedkommende. Vi ved faktisk stadigvæk ikke særligt meget om, hvad det ville sige at være ung i årene mellem 1900 og 1925. Til gengæld ved vi nu så meget desto mere om forældrenes intentioner. Men hvordan så det ud i virkeligheden? Ikke kun på landet, men også i byerne? Her har Ehlers banet nye veje ved at insistere på, at der var andet og mere i gang end grundtvigiansk ungdomsliv. Det organiserede ungdomsliv i KFUM & K og FDF er delvist afdækket i Elith Olesens, Hilda Rømer Christensens og Hans Wagners arbejder samt i mange højskolehistorier, men Søren Ehlers har leveret et nyttigt tilskud hertil.

For det tredje får Søren Ehlers også indirekte peget på behovet for en fornyet overvejelse omkring forholdet mellem kultur og historie. Her er faren stadig, at man ser kulturen som »en kasse«, dvs. en given helhed, hvor hver klasse så har sin kultur som et uopløseligt hele. Set i dette perspektiv er kulturen entydig og et determineret resultat af faktorer uden for kulturen. Heri er der indbygget en grim risiko for forenkling. Det forekommer da langt mere relevant – men også mere besværligt – at lægge sig efter et kulturbegreb, der arbejder med processer mere end med strukturer og produkter, og som indbefatter det grumsede, det modsigelsesfyldte og det sammensatte. Dvs. de udvekslingsformer og det flydende kulturindhold, som flyder rundt mellem mennesker som led i en bestræbelse på at opnå organisation og mening i den personlige og samfundsmæssige diversitet og kompleksitet. Dette processuelle kulturbegreb interesserer sig ikke for entydighed, men for kombinationen af variation og lighed, brud og kontinuitet, konflikt og konsensus. – Det kunne jo, set i forhold til Søren Ehlers' aktører, tænkes, at forældre med én type arbejde kunne have samme tankegang og syn på ungdommen som forældre med en anden type arbejde; ligesom det kunne tænkes, at forældre med samme type arbejde kunne have vidt forskellig opfattelse af, hvad der var det rette for deres unge.

I Vagn Wåhlins værk om Indre Missions ungdoms- og højskoler påvises det, at nok dominerede unge fra ikke for fattige landbohjem i elevmassen, og nok forsvandt denne agrare dominans fra 1950'erne i forhold til en stigende tilgang af urbane elever. Men der var hele tiden 20-30 procent, hvis forældrebaggrund ikke passede ind i mønstret. Meget vigtig var således fa-

milietraditioner, hvor yngre søskende fulgte ældre og trak fætre og kusiner med. På samme måde var nabo- og landsbyrelationer vigtige for rekrutteringen. De gamle kollektiver fra slægts- og landsbysamfundet fulgte således med i de nye fællesskaber. Andre indremissionske skoler måtte allerede i 1970'erne konstatere, at et stigende antal elever kom fra helt kirkefremmede miljøer. De opsøgte Indre Missions skoler på grund af dels en mere markant disciplin – hvilket nogle steder førte til et for stort optag af kommunalt betalte problemelever – dels specialtilbud som sport, musik m.v. Medens de indremissionske højskoler er gået tilbage, er Indre Missions ungdoms- og efterskoler – noget, der startede allerede i 1920'erne – blomstret op. En kulturhistorisk analyse, som er i stand til at afdække uklarheder og uregelmæssigheder, er vanskeligere at foretage end den modelrelaterede, men nok så vigtig at få på plads i al sin brogede mangfoldighed.

Men Søren Ehlers' afhandling er et godt eksempel på en konstruktiv bestræbelse på at gøre op med den skråsikre opfattelse af ungdomsliv, som er blevet historisk næsten sakrosankt op igennem 1900-tallet: den grundtvigianske. Blandt andet derfor er hans bog så relevant og udfordrende.

Livsformer og klasser – en debat

Som et alternativ til det i bogen anførte livsformsbegreb kunne man afprøve et mere dynamisk og komplekst klassebegreb. Udgangspunktet kunne være Søren Ehlers' egen fastslåen flere steder af, at forholdene vedrørende ungdomsarbejdet var vidt forskellige på landet og i storbyen København – og fra omkring 1900 også forskelligt i de større industrialiserede provinsbyer i forhold til landdistrikterne. Dvs. at vi fx kan følge konflikten mellem Københavns Indre Mission, gerningsmissionen, og Vilh. Becks landmission, ordmissionen,¹⁸ eller Henning Grelles påvisning af fagbevægelsens og Socialdemokratiets besvær med og visse steder håbløse kamp for at vinde fodfæste op til anden halvdel af 1920'erne på lan-

18. Paul Holt: *Nød dem. Københavns Indre Mission 1865-1940*. Bethesda 1940. – Indre Missions folk taler nødigt udadtil om indre konflikter, men en nærlæsning viser dog klart forskelligheden land/by. Omkring arbejdet med Magdalenehjemmet for de faldne piger ses forstanderindens, Thora Esches, problemer med landmissionen blandt andet omkring det at rejse penge. Niels Løgager Nielsen: »Blandt faldne kvinder. Træk af Indre Missions og Magdalenehjemmets virke blandt københavnske prostituerede«, in: Vagn Wåhlin (red.): *Folk og tro. Bidrag til Indre Missions og det folkelige troslivs historie og virke*, I. Fredericia 1987, s. 19-35; Kristoffer Jensen: »Dronningen af Skovtofte«, speciale i historie, Historisk Institut, Aarhus Universitet 2000 (om Thora Esche).

det;¹⁹ eller den »radikale« højskolemand Lars Bjørnbaks problematiske tilnærmelse til Århus' tidlige arbejderbevægelse og hans tilbagetog omkring 1870;²⁰ eller – tidligere i 1800-tallet – den hurtige splittelse af fornuftsægteskabet mellem de nationalliberale og Bondevennerne fra begyndelsen af 1850'erne;²¹ eller sammenbruddet i det politiske samarbejde mellem »de store og de små bønder« under regeringen Frijs 1866-70;²² eller indsatsen fra »Selskabet til Folkeoplysningens Fremme«, der med en i offentligheden skjult dagsorden via fagligt solide bogudgivelser skulle danne en akademisk-borgerlig modvægt mod venstre-højskolernes massive holdningsmæssige påvirkning af landbonddommen efter 1866;²³ eller skabelsen af husmandsbevægelserne fra 1890'erne med blade og påfølgende højskoler og jordkøb til udstykninger;²⁴ eller – hvad Jørgen Fink har påvist i flere arbejder – småborgerskabets klemte stilling i København mellem organiseret arbejde og organiseret kapital fra 1880'erne til 1915 osv.²⁵

Den centrale tankegang i det følgende har to lige vigtige grene: For det første, at historikerne antageligt først vedrørende tiden efter omkring 1960 med positivt udbytte kan bruge Thomas Højrup's begrebs- og modelapparat om livsformerne til at indfange såvel de kulturelt-bevidstheds-mæssige som de socio-økonomiske træk og ændringstendenser i den danske samfundshelhed med henblik på at forstå både det individuelle og det

19. Henning Grelle: »Tag parti – Landarbejderforbundet og arbejderbevægelsen 1906-1917«, *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, 1982 samt flere udgivelser af samme.

20. Rasmus V. Andresen: »Bjørnbak og socialismen (1871-72 på århuseggen)«, Speciale i historie, Historisk Institut, Aarhus Universitet 2001.

21. Vagn Wåhlin: »Opposition og statsmagt«, in: Flemming Mikkelsen (red.): *Protest og oprør: Århus 1886*, samt noterne dér; Anton Vinderslev: »Østifternes Folkeforening 1863-65«, Speciale i historie, Historisk Institut, Aarhus Universitet 1972 (indledningen).

22. Vagn Wåhlin: »10. Oktoberforeningen 1865-70«, *Historie*, 1971, s. 274f.

23. Jens Sass Bak: »Nationalliberale partipolitiske organisationer – Martsforeningen og Den Danske Folkeforenings opbygning og virke«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 75. 1975, s. 273f; Poul Schmidt: *Litteratur for Menigmand*. Odense 1975, om Selskabet til Folkeoplysningens Fremme, blandt andet s. 47-51.

24. Anette Stoffersen: »Man bygger sig hjem – studier omkring husmandskolonien Store Restrup med særligt henblik på de kulturelle institutioner 1912-1932«, Speciale i historie, Historisk Institut, Aarhus Universitet 1983; delvist publiceret i Anette Stoffersen: »Store Restrup, en gennemorganiseret husmandskoloni ca. 1912-1932«, *Bol og By*, 1985, s. 102-143; Gunnar Solvang: *Husmandsliv under afvikling*. Als 1999 (vedrørende Rønhave på Als). Se i øvrigt klassikeren Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne*, I. København 1952.

25. Se først og fremmest Jørgen Fink: *Middelstand i klemme. Studier i danske håndværksmeesters økonomiske, sociale og organisatoriske udvikling 1895-1920*. Århus 1988; Jørgen Fink: *Butik og værksted. Erhvervslivet i stationsbyerne 1840-1940*. Århus 1992; Jørgen Fink: *Storindustri eller middelstand. Det ideologiske opgør i Det konservative Folkeparti 1918-1920*. Århus 2000.

kollektive i tiden. For det andet, at fra de sidste år af 1700-tallet og op til lige efter midten af 1900-tallet er den mest anvendelige tankestruktur til at begribe både samfundshelheden med dennes indbyrdes vekselvirkende underopdelinger og de dominerende statiske og forandrende træk heri en kompleks og dynamisk klassemodel, som tager udgangspunkt i den dobbelte danske virkelighed delt mellem by og land.

Den agrare sektor og dens klasser

Den agrare verden af landboere, hvor landbruget med omkring 80 procent af befolkningen (med en faldende tendens i 1800-tallet) var hovederhvervet, udgjorde sammen med et stigende fiskeri og et øget skovbrug og gartneri den dominerende sektor i den totale samfundsformation. Det gælder også, selv om vi husker at tage hensyn til dels skibsfartens vækst, dels cementindustriens øgede betydning. Derimod var det først fra 1980'erne, at olie- og gasudvindingen og hele energisektoren fik helt afgørende betydning. Den urbane og den agrare sektor havde hver sit selvstændige forhold dels til statsmagten, hvilket fx ses af valgkredsfordelingen under stændertiden og senere til Rigsdagen, dels i forhold til eksportmarkederne, hvor man kan nævne fx den genoptagne Norgeshandel med korn efter 1814 og med forædlede landsbrugsprodukter til England efter omkring 1880 og i 20. århundrede til Tyskland og videre ud. Agrarsektorens eksportindtægter overgik op til omkring 1960 industrieksportens. Derfor betalte landbruget stort set for det råstoffattige Danmarks nødvendige import af råvarer og halvfabrikata til land og by. Halvdelen af rigets befolkning boede endnu på landet og i de helt små byer omkring 1920, hvorefter befolkningsbosættelsesmønstret først for alvor ændredes fra 1960'erne.²⁶

26. Vedrørende data omkring Danmarks almindelige økonomiske historie henvises generelt til den nyeste udgivelse fra Systime, værket *Danmarks økonomiske historie*, I-IV, Århus 1993-99, hvor Ole Feldbæk skriver om perioden 1500-1840, Ole Hyldtoft om tiden 1840-1910 og Henrik Christoffersen om perioden efter 1960, mens bind III om 1910-60 endnu ikke er udkommet. Klassikeren på feltet er Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark*, I (1720-1914), II (1914-1970), København 1972-74. Endvidere kan henvises til Vagn Wåhlins artikel »By og land« (se note 29), især vedrørende klasseforståelserne og dynamikken by/land. Efter andre beregningsmetoder ses vandringer fra land til by mere dramatisk med i 1834 i agrarsektoren kun 58% landboer (hvor landhåndværket dog giver statistiske problemer) og frem til 1901-tællingen, hvorefter kun 41% af befolkningen da kunne regnes som egentlige landbrugere. Niels Clemmensen: *Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780-1880. Periodisering og forskningsoversigt*. Øvre Ervik 1987, s. 25-28; i øvrigt accepterer Clemmensen by/land-dikotomien, de komplekse klassemønstre og især gårdmandsklassens betydning.

Lad os endvidere, i forhold til fx England, tage de særlige danske forhold ind i modeltænkningen. Danmark fik klassemæssigt efter landboreformerne og med reel virkning fra omkring 1830/40 i agrarsektoren tre hovedklasser: gårdmændene, godsejerne og husmændene. Gårdmændene sad som arvefæstere og i stigende grad som selvejere – ved år 1860/70 var der kun ca. 10 procent gårdmandsfæste tilbage – på omkring 75 procent af den dyrkbare jord. Resten deltes så nogenlunde, med 10-15 procent til hver af grupperne, alt efter hvordan beregningerne nu foretages, mellem på den ene side godsejerne og proprietærene og på den anden side husmændene, der – med og uden jord – sad som småejere, lejere eller fæstere.

I forhold til, at storlandbrugenes antal lå så nogenlunde fast på knap 2000 op til 1919, eksploderede husmands- og landarbejderbefolkningen med omkring en tredobling i løbet af 1800-tallet, mens gårdmændenes antal fra o. 60.000 højst øgedes med 50 procent i samme tidsrum. Vi havde altså reelt tre betydningsfulde klasser i agrarsektoren. Disse klasser ændrede langsomt deres indbyrdes samfundsmæssige vægt, med stigende betydning for gårdmændene efter 1870 og for husmændene fra 1890'erne, mens godsejerne faldt tilsvarende i betydning, selv om dette først blev rigtigt klart for samtiden fra omkring 1910 og blev endegyldigt med lensafløsningen i 1919.

Agrare subklasser og hovedklasser

Lagt til landbrugets hovedklasser må man i agrarsektoren op til 1920'erne regne med to subklasser med stigende selvfølelse og indflydelse i den agrare verden.

Først var der præsterne, der, som påvist af Erik Nørr, fik stigende betydning lokalt i sognenes styrelse som statens forlængede arm fra begyndelsen af 1800-tallet, og som tillige fik øget kulturel betydning. Mange præstegårde fungerede gennem 1800-tallet som lokale kulturcentre blandt andet via de grundtvigske præster og senere dem fra Indre Mission, hvilket ses dels af de tidlige præstegårdsseminarier, dels af at en række højskoler begyndte på præstegårde op til sidst i 1800-tallet. Dette kommer tydeligt frem i de to serier af bogudgivelser, hver i mange bind, som påbegyndtes i mellemkrigstiden: *Minder fra gamle grundtvigske hjem* og *Hjemliv og Trosliv* – sidstnævnte fra Indre Mission. Af begge serier bliver også skolelærernes betydning klar.

Med baggrund i et kristent/socialt engagement og i ungdomsarbejdet

(jf. Olfert Ricard) blev mange præster tillige synlige i urbansektoren i storbyens liv fra 1880'erne i noget, der minder om bevægelsernes organisering og institutionalisering.

Dernæst trængte skolelærerne frem, begyndende fra midten af århundredet, men med stigende indflydelse fra omkring 1870. Det skete dels lokalt, såvel i politik og kultur – man behøver blot at nævne Chresten Berg og I.C. Christensen – og i den økonomiske Kooperation, hvor skolelæreren ofte var i initiativkredsen omkring fx andelsmejeriet og blev bogholder for brugsen og/eller andelsmejeriet. Dels skete det på landsplan, hvor skolelærerne som en blanding af en stand og en klasse blev væsentlige som talsmænd for de agrare interesser – først i alliance med Venstres forskellige fraktioner og fra 1905 tillige i alliance med husmændene. I urbansektoren sås skolelærerne i samvirke med en del af de kulturradikale akademikere og stod ofte som fortalere for arbejderbørnenes skolegang og velfærd i samarbejde med arbejderklassens elite.

Uanset præsters og skolelæreres betydning var og blev de agrare hovedklasser imidlertid indtil mellemkrigstiden følgende tre:

(1) Gårdmændene. Disse var efter landbrugskrisens ophør og agrarkapitalismens gennemslag fra omkring 1840 socio-økonomisk – før det politisk-kulturelt og mentalt slog igennem – blevet den ledende klasse i agrarsektoren. Dette markeredes *kulturelt* fra omkring 1870 gennem højskoler, friskoler, aviser, forsamlings- og missionshuse osv., *socio-økonomisk* gennem deres magt over den agrare finanssektor i fx sparekasser,²⁷ kreditforeninger, forsikringselskaber, over omsætningssektoren i brugsforeninger m.v. og over andelsbevægelsens produktions- og eksportsucces²⁸ og endelig *politisk*, dels lokalt, dels på landsplan gennem Venstres seje march frem mod Systemskiftet i 1901.

(2) Husmændene. Husmandsklassen udnyttede allerede fra begyndelsen af 1800-tallet en række niche-økonomiske muligheder som landhåndværkere, skolelærere – jf. fx St. St. Blichers skildring: »(han) var murmester om sommeren og skolemester om vinteren« – og som lejet arbejdskraft til gårde

27. Omkring sparekasserne som bevægelse se Niels Clemmensen: *Sparekassebevægelsen i Danmark 1810-1914*. København 1985; og klassikeren Fridlev Skrubbeltrang: *Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856-1958*. København 1959.

28. Andelsbevægelsen og andelsorganiseringen i produktion, indkøb, salg m.v. er nyest og med en omfattende litteratur behandlet hos Torben Bager: *Andelsorganisering. En analyse af danske andelsorganisationers udviklingsprocesser*. Esbjerg 1992. Den mere ideologisk klassiske opfattelse findes mest oversigtbar hos Henning Ravnholt: *Den danske Andelsbevægelse*. København 1943.

og godser. Husmændene lærte med tiden, men med 40-50 års efterslæb, af gårdmændene, og fra bondebevægelserne optog de nødvendigheden af at have både et ideologigrundlag og praktiske organisatoriske tiltag såvel kulturelt med højskoler og blade m.v. som økonomisk med udstykningsforeninger og husmandskreditforeninger m.v. samt politisk med georgeisme, social-liberalisme og tilnærmelse til socialdemokraterne. Husmændene dannede i 1905 en nyttig alliance med dele af skolelærerne og nogle fra den akademiske elite i Det radikale Venstre. – Længe på linie med husmændene i disses egenskab af lønnet arbejdskraft for gårde og godser stod det egentlige landarbejderproletariat, der lejede et hus eller en lejlighed eller direkte som tyendet boede under husbondens tag. Med husmændenes øgede organisering og politiske vægt blev disse jordløse i stigende grad adskilt fra husmændene, hvor husmændene blandt andet takket være godkendelse i andelsbevægelsen ved hårdt arbejde kunne blive mere selvstændige agrare småproducenter, mens modsat de tilbageværende og egentlige landarbejdere i forhold til husmændene blev proletariserede og marginaliserede uden derfor at blive egentlig pauperiserede. Selv landarbejderne og det mandlige tyende fik nemlig fra omkring 1900 deres del af den almindelige velstandsstigning i form af en stigende direkte og indirekte lønfremgang. Men set i forhold til gårdmændenes stærke velstandsstigning over flere generationer og de jordejende husmænds fremgang fra 1890'erne i levevilkår, så oplevede landarbejderne en relativ, men derfor ikke absolut stilstand eller tilbagegang – faktisk betød afvandringssmulighederne til byerne arbejdskraftmangel i agrarsektoren og dermed rimeligere aflønningsforhold.

(3) Godsejerne. Det større landbrug med 10-15 procent af den udnyttelige jord under sig nød vedrørende samfundsmæssig indflydelse endnu op til 1930'erne godt af et vist efterslæb fra tidligere tiders betydning. En del godsejere både med adelig og borgerlig baggrund havde nået i tide at investere overskudskapital fra godsdriften i finans-, industri-, handels- og transportsektorerne, hvilket gav dem en del vægt blandt det moderne kapitalistiske byborgerskab helt op til tiden efter Anden Verdenskrig. Men ellers flyttedes fra omkring 1960 interessen for grever og godsejere fra økonomi og politik over i de populære ugebladsnoveller og billedbladenes sladderspalter. Det er ironisk, men typisk for den agrare sektors senere politisk-mentale efterslæb fra omkring 1960, at den sidste kraftige udstykningsstøtte til småbrugene, snart kaldt familielandbruget, skete præcis omkring det tidspunkt i 1960'erne, hvor enhver uhildet analyse ville have vist, at den optimale brugsstørrelse snart ville nærme sig til de tidligere proprietærgårdes. Som klasse med økonomisk, kulturel og politisk samfundsmæssig betydning forsvandt godsejerne fra mellemkrigstiden. Det gamle landstings-højre usyn-

liggjordes i Det konservative Folkeparti fra 1915, som igen løbende splittedes mellem en kapitalistisk industrifløj, forsvarsvenlige officerstyper og et rodløst sammensurium af mindre selvstændige erhvervsdrivende, der næsten kun var enige om én ting: at de ikke kunne udholde radikale og socialdemokrater, især ikke af kultur-radikal og salon-socialistisk observans.

Den urbane sektors klasser

Her må det bemærkes, at København efter 1814 var større end alle kongerigets provinsbyer tilsammen, dvs. at urbane sektoren langt op i 1800-tallet var synonym med hovedstaden København – en storbydominans, som på verdensbasis kun fandtes tilsvarende med Paris' stilling i Frankrig. Hovedstaden var statsmagtens sæde med flåde og hær og centrum for den ekspanderende centraladministration. Nogle få større provinsbyer var sammen med København ca. 1800-1880 de væsentlige handels- og transportcentre, ligesom de var hjemsted for en voksende undervisningssektor og i øget grad efter ca. 1880 blev kerneområder for en fremtrængende industri.²⁹ Tillige må vi hæfte os ved, at Englands næsten totale ødelæggelse af den danske handel og skibsfart – samt statsbankerotten 1813 – efter Napoleonskrigene satte en brat stopper for betydningen af det internationale handels- og finans-storborgerskab, som var udviklet i København under den florissante periode. Skønt provinskøbmændene, som vist af Per Boje,³⁰ klart steg i betydning fra omkring 1840, så var det først fra industrialiserin-

29. Generelt med baggrund bredt i faglitteraturen om såvel de urbane som de agrare forhold vedrørende de hovedtræk, som – ud over egne studier – udgør den dobbelte klassemodels empiriske grundlag, Vagn Wåhlin: »By og land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede – forsøg til en syntese«, in: Jørgen Holmgaard (red.): *Det grundtvigske bondemiljø*. Ålborg 1981, s. 1-73. En række konsekvenser og anvendelse i andre historiske sammenhænge er anført i litteraturlisterne til Vagn Wåhlin (red.): *Historien i kulturhistorien*. Århus 1988, artiklerne: »Fra statshistorie til kulturhistorie« (s. 55f og note 5, samt s. 84) og »Religion, mentalitet og bevidsthedshistorie« (s. 191f og 231-234), hvori en række bidrag har arbejdet med forskellige nuancerede klasseforståelser. Disse har dog de tre opfattelser til fælles: (1) at Danmark reelt var opdelt i en urban- og en agrarsektor (økonomisk, kulturelt og politisk), der var væsentlig forskellige, (2) at agrarsektoren blev kapitalistisk senest o. 1840 og ikke blev et halehæng til urbane sektoren og den nationale kapital, men udviklede egne klasser og institutioner kulturelt, økonomisk og politisk, samt (3) at gårdmændene fra 1840'erne som klasse havde en i europæisk forstand unik selvstændig position i samfundshelheden fra midten af 1800-tallet og til langt ind i 1900-tallet, jf. fig. 1, s. 104.

30. Per Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47*. Århus 1977.

gens fremvækst i de større provinsbyer fra 1880/90, at vi økonomisk kan tale om en dobbelthed i urbansektoren mellem provinsbyer og hovedstad. Kulturelt og vedrørende statsapparatets stærke vækst har København helt til 1970'erne bevaret sin dominans i bysektoren og i samfundshelheden – en dominans, der indtil midten af 1900-tallet i samfundshelheden kun blev udfordret af agrarsektorens stærke kulturelle institutioner.

Efter ca. 1900 må som en mellemform til agrar- og urbansektorerne regnes en tilsvarende modernisering i de større stationsbyer og flækkerne som hjemsted for en levedygtig småindustri og transportsektor, et specificeret håndværk samt undervisning m.v.³¹

Embedsmænd og storborgerskab

Der var i Danmark i de første 40 år af 1800-tallet – modsat i England, i Frankrig eller i Hamborg – intet aggressivt, urbant storborgerskab til at danne en modvægt hverken i bysektoren til embedsborgerskabet og akademikerne eller i samfundshelheden som sådan til agrarsektorens dominans. Det indre agrare klassesystem i samfundshelheden fik tid til at konsolidere sig med gårdmændene som de absolut ledende sidst i 1800-tallet, inden industrialiseringen, den urbane kapitalisme, den organiserede arbejderklasse og moderniseringen over en bred front for alvor fik tyngde og gennemslagskraft. Derfor stod grundtvigianerne og Indre Mission, som i hovedsagen agrare bevægelser med tilknyttede institutioner, trods indbyrdes modsætninger, så uafrysteligt stærkt, og derfor måtte arbejderbevægelsen som et primært urbant fænomen agere i forhold til disse klasse-mæssige realiteter langt op i 20. århundrede. Med bryggerne Jacobsen, finansmanden Tietgen, handelsgeniet H.N. Andersen m.fl. fik Danmark fra 1880'erne igen et kapitalistisk og internationalt, primært urbant storborgerskab; men på den tid kunne dette storborgerskab ikke fastsætte den samfundsmæssige dagsorden uden om agrarsektoren og dennes dominerende klasse: gårdmændene – dertil havde disse med stor dygtighed og gennemslagskraft haft for lang tid til at etablere deres institutionelle magtgrundlag.

31. Der skal her blot henvises til det store »Stationsbyprojekt« i 1980'erne og dets mange afhandlinger i *Nyt fra stationsbyen*, bd. 1ff, 1982ff. Som blot ét eksempel kan nævnes Sidsel Eriksen: »Kirken og kroen«, sølvmedaljeafhandling, Aarhus Universitet 1985, hvoraf dele er publiceret i flere sammenhænge, vigtigst Sidsel Eriksen: *Stationsbyens samfund. Folk og foreninger i Grindsted 1880-1940*. Grindsted 1996.

Småborgerskab og arbejdere

Vi må også omtale småborgerskabet og arbejderklassen.

Først småborgerskabet. De mange mindre selvstændige erhvervsdrivende, ofte i familievirksomheder, i København og i købstæderne – og senere i stationsbyerne – udgjorde op til Første Verdenskrig et stort vælgerkorps svingende mellem Højre og socialdemokrater som en småborgerlig urban klasse, der allerede fra omkring 1900 må forstås i samspil med nye mellemlag af funktionærer og folk i offentlig tjeneste m.v.

Arbejderne i byerne organiserede sig fra omkring 1870 på en mere moderne måde i København – og fra 1890'erne i provinsbyerne – med fagforeninger til afløsning af de gamle svendeforeninger under lavene, med en politisk fløj under Socialdemokratiet, med en kulturel og bevidsthedsmæssig indsats omkring aviser, aftenskoler m.v. og snart også kooperativt omkring bryggerier, bagerier, fællesmejerier, brugser, brændselsindkøb, boligbyggeri, syge- og begravelseskasser osv.³² Fra omkring 1900 blev socialdemokrater i stigende tal af egen stemmemæssig kraft og ved alliancer med Venstre valgt ind i kommunale råd og på Rigsdagen.

Klassemønstre på land og i by

Kulturelt kunne det udviklede urbane storborgerskab efter ca. 1880 vel fortsætte embedsborgerskabets linie; men efter storstrejken i 1899 måtte (1) den urbane kapital og storborgerskabet i en øget alliance med (2) godsejerne som investorer i storvirksomhederne og politisk med vægt især i Landstinget acceptere (3) arbejderbevægelsen, med fagbevægelse og Socialdemokratiet, til den ene side og (4) gårdmændene fra agrarsektoren til den anden side – og (5) de radikale med husmænd, lærere og akademikere i evigt sving mellem land og by og mellem Venstre og socialdemokrater – samt (6) det labile, men stemmemæssigt tunge urbane småborgerskab som uomgængelige med- og modspillere i samfundsformationen og samfundsudviklingen. Kun godsejerne forsvandt fra dette mønster som en betydningsfuld klasse, inden hele klassesystemet med dets bevægelser, foreninger, organisationer og institutioner på snart sagt alle samfundsområder sattes under pres fra omkring 1960.

32. Keld Dalsgaard Larsen: »Arbejderkooperationens historie«, *Arbejderhistorie*, 22, 1984, s. 25f.

Alle samfundsklasser – og eftertidens historikere – har måttet erkende, at ingen sektor og ingen klasse kunne dominere helheden. Så snart nogen klasse eller sektor for alvor truede balancerne i dette labile system, rykkede de truede trods indbyrdes modsætninger sammen og modvirkede en engelsk eller amerikansk situation, hvor »winner takes all«. Trods indsættelse af statens magtapparat i »Slaget på Fælleden« 1872, hvorefter fagforeningerne som sådan ikke blev tvunget opløst, ved udsendelsen af Estrups »Blå Gendarmer« på landet i 1880'erne, hvor ingen i regeringen blot tænkte på at opløse gårdmændenes egentlige lokale magtbaser kulturelt (som i Preussen) eller økonomisk i form af andelsmejerierne (som i USA) samt ved situationen under »Påskekrisen« 1920 m.v., så har – måske med undtagelse af de helt særlige vilkår i de senere år af besættelsen 1940-45 – erkendelsen af nødvendigheden af at opretholde en vis social og politisk balance været central både hos den besluttende elite og i brede samfundslag i Danmark. I Danmark blev det politiske kompromis således det muliges kunst mellem i øvrigt klare og velorganiserede klasseforståelser og klasseinteresser.

Generelle holdninger

Hvis et klassemæssigt labilt og komplekst balancesystem, som anført, skulle opretholdes, og bestemte klasser og sektorer ikke skulle miste deres egen betydning til fordel for helheden, måtte der kollektivt bevidsthedsmæssigt, kulturelt og ved økonomisk (kooperation) og politisk (partimæssigt) organisering sættes særdeles aktivt ind for at opretholde og klargøre for brede kredse i samfundet dels *forskellighederne* mellem by og land samt mellem klasserne, dels et alment fællesskab, en *enhed*.

Til de generaliserende og overordnede holdninger med tilhørende bevægelser, foreninger/organisationer og institutioner kan regnes:

- (1) den statspatriotiske holdning (»Gud, konge og fædreland« hos officerer, statsebedsmænd, godsejere m.fl.). Den gled med tiden delvis over i
- (2) den nationale holdning (»vi er alle danskere«), som fremtrådte klart forenende både for byernes højere og lavere borgerskab og for landets gårdmænd og husmandssoldater omkring og efter de slesvigske krige. Uden skarpe grænser gled den over i
- (3) den folkelige holdning – her ofte i kombination med det demokratiske – hvor gårdmænd og visse husmænd var og er folkelige, mens byernes småborgerskab befandt sig i en noget labil placering til omkring 1900, og arbejderne er blevet folkelige blandt andet gennem sporten fra 1930'erne

og accepten af, som statsbærende, at tage medansvar for hele samfundet og ikke kun for deres egen klasse. Derimod er akademikerne måske først fra 1970'erne kommet delvis ind i folkefællesskabet.

Helt andre, men også stærkt virkende, former for fællesskabsdannelse udgik fra

(4) den religiøse holdning, hvor vi alle er både Guds børn og ligemænd som syndere samt mere løst er medlem af Folkekirken og benytter dennes velfungerende ritualer.

(5) den internationale og europæiske og globale holdning, som fra omkring 1870 dukkede op blandt visse kulturradikale (omkring *Politiken*) og nogle socialister, som efter Anden Verdenskrig fandtes bredere blandt akademikere og visse internationaliserede forretningskredse, og som fra 1960'erne først og fremmest har manifesteret sig vedrørende EF/EU.³³

(6) den økologiske holdning, der drejer sig om mennesket i og i forhold til naturen modsat i og i forhold til det sociale rum.

(7) den demokratiske holdning, at vi alle er eller bør være medbestemmende, og at samfundet som helhed bør være indrettet til flertallets gavn med en fælles samfundsmoral gående ud på, at alle yder efter evne og modtager efter behov.

De anførte individuelle og kollektive forestillingsmønstre med tilhørende primært frivillige folkelige og sociale bevægelser, foreninger, organisationer og institutioner rummer samlet forstået sådanne helhedsbefordrende og forskelsudjævnende samt reelt virkende tanke- og handlingsskabende samfundsforeteelser fra ca. 1800 til ca. 1960. Salmebogen, Indre Missions *Hjemlandstoner*, diverse soldatersangbøger, *Den røde sangbog*, *Højskolesangbogen* osv. vrimler med eksempler herpå.

33. Specielt i København fra 1820'erne, men senere også i den agrare verden blandt andet blandt højskolefolk og omkring friskolerne kunne man se skandinavismen og det nordiske – samt efter Anden Verdenskrig tillige politiske tiltag som Nordisk Råd etc. – stå som en overordnet holdningsdannende ideologi; se derom Henrik Becker-Christensen: *Skandinaviske drømme og politiske realiteter 1830-1850*. Århus 1981. Endvidere henvises til Lars Hovbakke Sørensens igangværende ph.d.-projekt samt flere artikler af samme, blandt andet: »Norden som idé og praksis. Den danske Foreningen Nordens rolle som politisk-ideologisk pressionsgruppe ca. 1940-1960«, *Historie*, 1996 og »Mange slags Norden. Den politiske debat om nordisk samarbejde 1956-1958«, *Historie*, 1999,2.

Afholdenhed, sport og kvindesag

Noget sværere er det at placere afholdssagen, der var delt i de mere urbane-borgerlige loger og foreningerne, som mere herskede på landet og i de lavere socialkategorier. Ligeledes kan det være vanskeligt helt at klasseplicere sport og idrætsliv, der i forskellige former organiseredes både på land og i by og indimellem på tværs af klasserne, selv om ingen frem til 1960'erne var i tvivl om, at fx tennis, sejlsport og ridning var overklassesport, mens keglespil, boksning, brydning og til en vis grad fodbold var for de lavere socialklasser. Endelig er der kvindebevægelsen – både den ældre og den nyere – der nok i første omgang før 1900 var et primært byfænomen for borgerskabets kvinder og døtre, men som dog snart og i en årrække havde en kendt grundtvigsk landbokvinde som leder.

Disse sidstnævnte tre holdningsbaserede bevægelser med tilhørende foreninger, organisationer og institutioner havde et stærkt ønske og snart et udbredt praktisk virke omkring dannelsespåvirkning, uddannelse og egentlig kundskabsmeddelelse i undervisningsform for ungdommen, fx med lederuddannelse. De voksede frem inden år 1900 og opnåede øget indflydelse både som ideologi og social praksis op til tiden efter Anden Verdenskrig, hvor især afholdsbevægelsen gik tilbage, mens sport og idræt m.v. tværtimod øgede sin sociale betydning efter 1960. De tre bevægelser behandles ikke nærmere af Søren Ehlers, skønt især afholdsbevægelserne og sports- og idrætssagen engagerede sig stærkt og med succes i ungdomsarbejdet. Disse tre bevægelser og deres fastere fremtrædelsesformer ligger et sted mellem de anførte generaliserende og de nedenfor anførte mere klassespecifikke samfundsudfoldelser. – I det hele er den her i artiklen af os fremførte komplekse klassemodel som alle idealmodeller af Max Webersk type ikke altomfattende og ej heller tids- og stedsuafhængig. Tværtimod må den komplekse klassemodels gyldighedsområde i tid, rum og social praksis hele tiden afprøves i forhold til emnet, andre forståelsesrammer af relevans, det foreliggende kildemateriale og den konkrete historiske situation. Og »træet skal kendes på sine frugter«.

Klassespecifikke holdninger

Knyttet til klasser og by-land-dikotomien kan der peges på mere klassespecifikke opfattelser og sociale holdninger med tilhørende bevægelser, foreninger, organisationer og institutioner. Her kan der af holdninger og

ideologier med diverse organisatoriske fremtrædelsesformer fremhæves følgende:

- (1) arbejderbevægelsens solidaritet og arbejdernes respekt for godt udført arbejde;
- (2) byernes mindre selvstændiges håndværkerstolthed blandt andet omkring synftigheden og et ærligt arbejde;
- (3) byborgerskabets dannelse (fra gymnasiet til Det kgl. Teater) og – sammen med godsejerne – borgerskabets patriarkalske ansvarlighedsfølelse over for dets undergivne;
- (4) gårdmændenes slægts- og jordtilknyttede bondesind og stigende selvrådighed og sociale markering over for tyende og daglejere;
- (5) husmændenes arbejdsmoral og nøjsomhedsfilosofi;
- (6) præsternes, lærernes, lægernes og senere sygeplejerskernes og lærerindernes med fleres ofte dybe kaldsopfattelse og samfundsmæssige engagement – og modsat hertil, disse klassers og subklassers ofte dybe afstandtagen fra
- (7) lumpenproletariatets og landarbejdernes, børsternes, taternes, natmændenes og dele af tyendets, både mænds og kvinders, manglende selvrespekt, svigtende arbejdsmoral, uærlighed, tyvagtighed, seksuelle amoral og tøjlesløse drikfældighed. – Selv om en del hykleri naturligvis fandtes især vedrørende de sidste to opfattelser, så var holdningerne absolut negative og fandtes bredt ud i alle samfundslag over for disse både udstødte og selvmarginiserede grupper – her gik skillelinierne klart mellem ordentlige og ærlige folk af alle klasser og samfundslag over for dette foragtelige udskud. Normaliteten bekræftedes og genbekræftedes ved sin modsætning i de foragtede.

Ovenstående er eksempler på sådanne mere klassespecifikke – og delvis kønsspecifikke – holdninger, som i bevægelsernes mindre faste mønstre og i organisationernes (KFUM, DUI, FDF med fleres) og institutionernes (højskoler m.v.) mere faste former til stadighed reproduceres og indarbejdes i forskellige grupperinger af befolkningen og i ungdommen – blot gennem *Højskolesangbogen* og andre sangbøger for at få dette bekræftet.

Fjendebillede og klassemodel

Op til midten af 1900-tallet, om end med tiden i svindende grad, kunne man se antagonismen, fjendebilledet, som en væsentlig faktor i den klassespecifikke identitetsdannelse og udtryksmåde: fx Hostrups ydmygt

bøjede bondenakke i »Frem, Bondemand, frem« fra 1866 og godsejeren med træhesten helt op til Stavnsbåndsfilmene i 1938; »bryd kronen, knæk sværdet, vælt korset« i vinduet til DSU's kontor i Århus i 1968; den sort jaket-klædte ærkekapitalist i Bidstrups ætsende satirer i *Land og Folk* i 1950-60'erne; H.A. Brendekildes maleri, 1889, med den til døden udslidte husmand eller Dollerups bitre husmandssang om slid og undertrykkelse i »Karske vi knytter vor knudrede Næve« (1919) med flere. – Men ellers er det centralt, at klassernes selvagtelse og egen betydning i titusindvis af kilder mindre fremhæves antagonistisk og mere udtrykkes positivt som nødvendig og berettiget i den større samfundsmæssige sammenhæng, hvor også andre ydende grupperinger anerkendtes og anerkendes med deres egenverdi og berettigelse. Over for en del nyere, udenlandsk inspireret dansk kulturforskning er det her nødvendigt at bemærke, at denne positive klasse-mæssige selvforståelse i 1800- og 1900-tallets Danmark hverken er udtryk for en falsk bevidsthed i marxistisk forstand eller for en herskende gruppes eller et systems hegemoni over sprog- og tankestrukturer i en dominerende diskurs i den sproglige vendings udtryksmåde. De danske klasser og deres talerør og penneførere vidste godt, hvad de samfundsmæssigt talte om og beskrev fra deres dagligdag i 1800-tallet og første halvdel af 1900-tallet. De talte ofte i tidens kilder om »bondestand« og »arbejderstand«, men mente og skrev tit klart »klasser« og ikke livsformer (eller tilsvarende), hverken mere teoretisk eller i konkret praksis.

Et andet væsentligt aspekt ved en relevant klasseforståelse er en påpejning af, hvilke klassealliancer der *ikke* kunne realiseres. Husmænd og landarbejdere kunne ikke i perioden 1800-1960 gå ind i en mere struktureret klassealliance med godsejerne – jf. de stadige problemer helt til vore dage med at opnå en fælles landbrugerfront bag Landbrugsrådet m.v. – ligesom den organiserede arbejderbevægelse i urbansektoren eller i den nationalpolitiske overbygning på Rigsdagen ikke kunne gå i mere formaliseret samarbejde med storkapitalen og dens repræsentanter. Måske bortset fra helt kortvarige nødførhold under de to verdenskrige, hvor der mere var tale om et reelt påtvungent nationalt sammenhold, så kendes der ikke væsentlige eksempler på et mere organiseret samarbejde mellem småkårsfolk og de store i samfundet i hver sin sektor, den agrare og den urbane verden. Ligeledes kan der fra dansk historie ikke anføres betydningsfulde alliancer mellem småkårsfolk på landet og den urbane storkapitals folk eller mellem byernes arbejderbevægelse og den agrare verdens overklasse af godsejere. Disse umulige alliancer på et mere overordnet plan står ikke i modsætning til den ofte beskrevne virkelighed på de helt nære planer, hvor arbejdere eller husmænd over for en konkret fabrikant eller

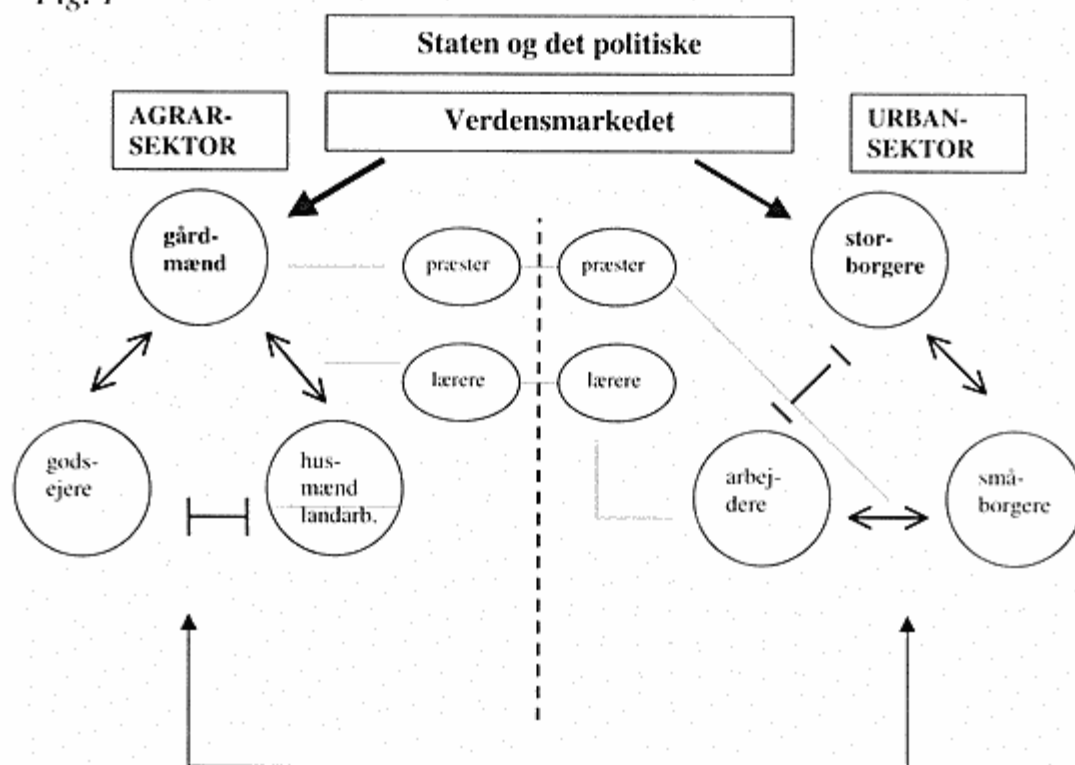
godsejer (eller disses bestyrer/forvalter) kunne føle og udvise den dybeste loyalitet og hengivenhed i nogle tilfælde helt ud i en næsten selvdestruktiv adfærd, ligesom nogle typer af fabriksherrer/arbejdsgivere/godsejere kunne nære og i praksis udvise en tilsvarende dyb patriarkalsk ansvarlighed og sympati over for deres ansatte og undergivne. Men sådanne gensidige loyaliteter var personkonkrete, nære og lokale. En grev Moltke kunne også i 1924 indtræde i Staunings første regering – det var dog ikke som godsejer, men som overbevist socialist, at han her optrådte. Ved at se på de ikke-realiserbare alliancer i det samlede system peges der atter på det komplekse klassesystems betydning. Gårdmænd og byernes småborger-skab og de fremvoksende mellemlag havde ingen langsigtet interesse i dybtgående sociale spaltninger, men måtte tværtimod i egne interesser i den store sammenhæng søge at fremme et konsensussamfund.

Vi kan nu tegne det labile klassesystem som en klassemodel (se fig. 1). Tidsmæssigt er denne models gyldighedsområde perioden ca. 1800-1960 med iagttagelse af de løbende forskydninger mellem sektorer og klasser. Såvel de politiske som de kulturelle og herunder uddannelsesmæssige hovedtræk kan med denne socio-økonomiske klassemodel sættes mere forståeligt i relation til hverandre og til samfundsforholdene og deres ændringstendenser end Søren Ehlers tilbageføring til ca. 1900-1925 af Thomas Højrup's generaliserende livsformsopfattelser.

Forskerne og vi kan naturligvis allerede 1900-1925 finde selverhvervende i by og på land, lønarbejdere i by og på land og karriere-orienterede mennesker, om end de sidste mest i byen. Men det centrale er, om det er disse livsformskategoriseringer, der er det afgørende for historikerne for at forstå den overvejende del af disse menneskers selvforståelse, samfundsmæssige forståelse og deraf følgende konsistente handlingsmønstre. Eller om århundredskiftets menneskers selvforståelse og handlingsmønstre – og herunder det vanskelige for en gårdmand omkring 1900 i at forstå byarbejderens situation, bevidsthed og handlinger – bedre kan klargøres og bringes i overensstemmelse med de overvældende dele af samtidens og eftertidens kildemateriale og empirisk baserede delstudier ved at blive forstået og fortolket i et komplekst og dobbelt klassemønster mellem by og land som her fremlagt. Konkret omsat i forhold til afhandlingens skolelærer fra Gilleleje: hvad i det af Ehlers fremlagte vedrørende skolelæreren og hans selvforståelse, lokalforståelse, kaldsfølelse og handlingsmønstre kan ikke forstås ud fra en kompleks klassemodel med subklasser mellem by og land?

Vi er som debattører ikke i tvivl om den komplekse klassemodels fortrin frem for livsformsmodellen, når vi behandler tiden før midten af

Fig. 1

Den komplekse klassemodel i land/by-dikotomien – gyldig ca. 1800-1960 – med

hovedklasser og subklasser på land og i by; ---| = ikke-funktionelt kultur/ politisk samvirke; $\longleftrightarrow$ = funktionelt samvirke i kultur/politik m.v.; --- = samarbejdsrelationer – det er væsentligt at se på de klassealliancer, der ikke kunne fungere, såvel som på de realiserede. Husm. = under 1 td. htk.; gårdm. = 1-12 td. htk.; godsejere = over 12 td. htk.

Agrare hovedklasser

Godsejere – de er sidst i 1700-tallet dominerende, men mister langsomt indflydelse.

Gårdmænd – fra o. 1840 økonomisk dominerende med 75% af den dyrkede jord, politisk indflydelse fra 1901.

Husmænd og landarbejdere – fra 1890'erne en stigende adskillelse mellem jordejende og jordløse.

Subklasser = præster og senere lærere med forbindelser også til urbansektoren.

Urbane hovedklasser

Storborgere og kapitalister – akademikere og embedsmænd havde længe stor vægt, men fra

1880'erne udgjorde de en ny egentlig overklasse – fra o. 1900 ofte i alliance med godsejere.

Småborgere af selvstændige erhvervsdrivende, klemt fra 1880'erne mellem de organiserede arbejdere og det nye industrielle og kapitalistiske storborgerskab – fra o. 1900 fremvokser et nyt mellemlag af funktionærer m.v.

Arbejderne i industri m.v. – fagligt og politisk organiseret fra 1870'erne.

1900-tallet. Men det helt afgørende i Ehlers' forskningsmæssige sammenhæng er, at han slet ikke har diskuteret livsformsmodellens anvendelighed i sin kontekst, hverken videnskabsteoretisk vedrørende anvendelseslogisk status og omfang og ej heller blot har søgt empirisk at påvise, hvor, hvornår og hvordan livsformsmodellen giver mere overbevisende og mere frugtbare resultater end andre modeller i en dansk sammenhæng, fx den komplekse klassemodel. Den sidste er udarbejdet netop ud fra dansk materiale og har dog været tilgængelig ikke blot for sær-jyske kredse uden for København, men også i anerkendte svenske og tyske og engelsksprogede tidsskrifter i mere end 20 år.³⁴

Søren Ehlers og andre med ham skylder (trods redegørelsen s. 51-54) det danske forskersamfund en såvel empirisk som teoretisk begrundet fremlæggelse af livsformsbegrebets fordele og anvendelighed før omkring 1960 stillet over for andre modellers muligheder og styrke.³⁵

Det formale, informale og nonformale

Efter en fortræffelig og konkret redegørelse hos Ehlers (s. 47-49 med flere steder) om den danske folkeoplysende virksomhed ses denne periodiseret og tematiseret som:

- (1) først national med udgangspunkt i Grundtvig og den sønderjyske problematik, hvor mindre strukturerede bevægelser gav plads for mere strukturerede foreninger og faste institutioner (højskoler m.v.),
- (2) dernæst demokratisk med udgangspunkt i besættelsestidens antidemo-

34. I Sverige, Vagn Wåhlin: »Omkring studiet af de folkelige bevægelser (om folkrörelsesprojektet)«, *Historisk Tidskrift*, 1979, s. 113-151, samt andre større indlæg om emnet i svenske publikationer; Vagn Wåhlin: »Zur Entwicklung der dänischen Gesellschaftsstruktur auf dem Wege vom Feudalismus zum Monopolkapitalismus unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zwischen den Klassen und des Verhältnisses zwischen Stadt und Land«, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1982/IV, 1982, s. 67-88; Vagn Wåhlin: »Bourgeois and Popular Movements in Denmark«, *Scandinavian Journal of History*, vol. 5, 1980, s. 161-183; Vagn Wåhlin: »Popular Revivalism in Denmark. Resent Research Trends and Results«, *Scandinavian Journal of History*, vol. 11, 1986, s. 363-387. Hele det pågældende nummer af tidsskriftet var redigeret af Vagn Wåhlin og fremlagde ved svenske, norske og finske forskere med flere en bred oversigt over problematikken i nordisk perspektiv; om det nordiske, se også ovenfor note 8 og 9.

35. For tidligere kritiske indlæg vedrørende livsformsbegreberne se Steen Busck: »Begrebet livsform«, *Fortid og Nutid*, nr. 31, 1984; Steen Busck: »Livsform og kulturhistorie«, in: Vagn Wåhlin (red.): *Historien i kulturhistorien*, Århus 1988, s. 163-178. Vi har ikke direkte inddraget Thomas Højrup's egne udlægninger og principielle publikationer, da det er Søren Ehlers' forståelse og anvendelse deraf, som her er til debat.

kratiske erfaringer, med Hal Koch som hovedfigur og fastere institutionalisering samt

(3) endelig lokal med udgangspunkt i den landsomfattende splittelse i befolkningen i relation til EF/EU fra omkring 1972, men uden frontfigur og med folkeoplysningen glidende over mod en bred voksende virksomhed. At denne bevægelse med udgangspunkt i det lokale nu skulle være på retur (s. 48), som hævdedet af Helmer Pedersen 1997, må skyldes en specifik københavnsk akademisk optik, som ikke modsvarer den virkelighed omkring det lokales og lokalhistoriens betydning, enhver her i det jyske kan se.

Uden anden forklaring fra Ehlers, end at sådan gør man i UNESCO og det store udland, overtages i *Ungdomsliv* (s. 49) fra Ph. Coombs og M. Ahmed dernæst begreberne formal, informal og nonformal uddannelse.³⁶ Dette forklares nærmere s. 19, 115 og 149 og ses at indeholde viden (skolelærdom), færdigheder (praktisk anvendeligt og socialt) og holdningspåvirkning (socialt/demokratisk, religiøst m.v.), hvilket i forskellige blandinger vises at være centralt i skolerne, i andre institutioner og i de frivillige organisationer. Dette er vel godt nok – men bliver sagen klarere eller måske mere fremmedgørende ved at føje disse engelske benævnelser på? Hvad med at holde sig til kendte ord og begreber som: dannelse forstået både som belevenhed og holdningsdannelse, uddannelse, eksamensskole og friskole over for fx søndagsskole, højskole over for teknisk skole, de unges friluftsliv, de uniformerede korps, det frivillige ungdomsarbejde, hjemmets holdningspåvirkning over for den sekulariserede skolelærers virke, militærets

36. At Helene Svanberg Hård: *Informellt lärande. En studie af läreprocesser i folkhögskolemiljö*. Linköping 1992 med flere svenske forskere har overtaget formal-begrebsapparatet og andre angelsaksiske teorier og begreber hænger mindre sammen med anvendelig nytænkning og mere sammen med det svenske meriteringssystem, hvor alle fra yngste doktorand til ældste professor og ledende forskningsrådsmedlem er høneangste for at fremtræde som ikke-internationale eller endnu værre: som svensk-hjemmegroede. I stedet burde det svenske forskersamfund nok mere grundigt overveje forholdet mellem reel fornyelse og løbende forvirring inden introduktionen til Sverige af nye teorier og begreber udviklet på en anden empiri, som oftest amerikansk. Det hører til en af det amerikanske universitetssystems mange svagheder, at hver generation eller hvert tiårs forskere for alt i verden skal markere sig med nye teoretiske apparaturer og i hvert fald med nye videnskabeligt klingende ord, og det helst inden nabogruppen har fundet på noget nyt. Dette evige styrtløb efter nyt fører alt for nemt til ny vin på gamle flasker, eller til at det gode ikke er nyt og det nye ikke godt. Vagn Wåhlin har så tidligt som i 1979 i svensk *Historisk Tidskrift* (s. 146-151, jf. ovenfor note 34) i evalueringen af et meget stort svensk historisk forskningsprojekt advaret imod det tiltagende og systemskabte projektteri og en lænen sig for meget op ad de nyeste moderetninger inden for sociologi, politologi og samfundsfag. Historikerne skal naturligvis forny faget løbende og kvalitativt; men vi skal samtidig undgå at falde for smarte udtryk og forkromede teorikonstruktioner – det nye skal vise sin værdi over for empiriens slidsomme praksis.

skoling og holdningsdannelse over for KFUM's osv. osv. Det er begreber og betegnelser, som Søren Ehlers så meningsfuldt i sin brødtekst formår at anvende. Læserne savner altså begrundelser for, hvad vi skal med begrebsapparatet omkring det formale med præfixer, og hvor det giver bredere forståelse og dybere indsigt end det omfattende, nuancerede og veletablerede danske ordforråd og begrebsapparat, som gennem mere end 150 år er udviklet vedrørende ungdomsliv, uddannelse og holdningspåvirkning m.m. i Danmark. Men måske ligger der en antydning af mening og nødvendighed vedrørende formal-trefoldigheden s. 47, hvor det anføres, at til afhandlingen er gjort et stort forarbejde »for at definere og/eller konstruere begreber, der – kombineret med kildestudier og forskningsresultater – kan give beskrivelsen af perioden en logisk sammenhængende struktur«.

Jo da, men en historisk fremstilling skal, som et sprogligt produkt, hverken være formelt logisk eller ulogisk eller være en logisk struktur – noget sådant hører hjemme i matematik, logisk algebra osv. Fremstillingen skal være disponeret ordentligt, være i overensstemmelse med almindelig dansk sprogbrugs muligheder for klar og meningsfuld viderebringelse af og forsvar for opnåede indsigter og så vidt muligt være uden indre modsigelser og uklarheder samt endelig principielt give mulighed for faglig kritik og for at kunne falsificeres. Det virker her og flere andre steder i afhandlingen, som om forfatteren nærer en vis angst for ikke at fremtræde »videnskabelig« nok – dvs. sociologisk i den durkheimiske forstand – og derfor strør om sig med »sociologiske« matrix'er m.v., der ikke oplyser en pind mere, end det han allerede sprogligt så klart har sagt. Søren Ehlers kan nemlig både tænke klart, strukturere en fremstilling og skrive en tekst, så det er en fornøjelse at læse den. Derfor er de »videnskabelige« udenværker af anførte art aldeles unødvendige og endda for udenforstående læsere nærmest skræmmende.

Læseren bringes til at overveje, om kombinationen af livsformsforståelsen og formal-syndromet tværtimod hensigten om en styrkelse har multipliceret svagheder til skade for afhandlingen som helhed – eller med andre ord om ikke bogen uden disse udenværker var fremtrådt mere helstøbt og overbevisende.

Tysk og angelsaksisk inspiration

Omkring ungdomslivets udfoldelse og forældregenerationens overvejelser og valg vedrørende ungdommens opdragelse og uddannelse stod man i Ehlers' periode med valget mellem for det første det akademiske

uddannelsessystem, for det andet realskolerne og for det tredje højskolerne.

Det akademiske uddannelsessystem stod i de første år af 1900-tallet med et moderniseret gymnasiesystem primært i København og i de gamle katedralskolebyer. Det havde en klassisk, en nysproglig og en matematisk/fysisk hovedlinie, der modsvarede behovene både for den klassiske dannelse og de nye internationale handelskrav og teknologiens fremdrift, som Universitetet, Landbohøjskolen, Polyteknisk Lærestanstalt, Handelshøjskolen (fra 1917) med flere højere uddannelser, alle i København, i stigende omfang tog sig af.

Realskolerne, med den nye eksamensmellemskole, og præliminærudannelserne blev samlet funktionærernes og de nye offentligt ansattes skoleuddannelser – herunder lærernes, hvis de ikke gik direkte fra ploven til præparandklassen – og skabte tillige baggrund for mange erhvervsuddannelser i handel og bankvæsen m.v.

Højskolerne uden eksamensvæsen stod, efter landsbyskolen og friskolerne, som Venstres hjertebarn. Der var dog et stigende antal indremissionske højskoler og husmandshøjskoler – og senere arbejderhøjskoler – til udfordring og supplement af de fortsat dominerende, grundtvigsk prægede højskoler i agrarsektoren, hvor de faglige landbrugsskoler også trængte frem. Mens Indre Mission, især i København, og dens undomsarbejde i KFUM og KFUK omkring Olfert Ricard, men også i det mere småborgerligt nationale FDF og hos spejderne, søgte forbillede både i Tyskland (Magdalenehjemmet for unge piger) samt i England og USA (YMCA/YWCA, Boy Scouts m.v.), så søgte de grundtvigske højskoler ingen inspiration fra Tyskland og kun lidt fra de angelsaksiske lande (jf. dog s. 189 om Begtrup's »Vindue mod Vest«). I stedet lod de sig påvirke fra Norden, navnlig fra svensk side, med kropskulturen og især den lingske gymnastik.

Bortset fra en vis sympati fra den akademiske elite i København udmøntet blandt andet omkring Folkeuniversitetet fra sidst i 1800-tallet, samt et alment ønske om uddannelsesstilbud til større børn og unge, kunne arbejderbevægelsen ikke regne med videre støtte fra urbane sektorens og agrarsektorens ledende klasser for sine uddannelsespolitiske planer (jf. s. 172-174 om aftenskoler i byerne). Den grundtvigske bevægelses tyngde i Venstre gjorde ikke dette parti særligt åbent for andet end dansk-nordiske inspirationer. Det var hos lærerfløjen og akademikerne i Det radikale Venstre, at socialdemokraterne evt. kunne finde alliancepartnere til et opgør med dels overklassens, dels den grundtvigske dominans i uddannelses-tænkningen og undervisningens praksis i forhold til ungdommen. For

den urbane sektors arbejderelite af fagligt uddannede, hvorfra både Socialdemokratiet og fagbevægelsen hentede deres kernetropper, blev fortsættelsesundervisning af især byens børn og unge med udgangspunkt i den faglige uddannelse af afgørende betydning for ønsket om den sociale mobilitet, der ved siden af slagordene om solidaritet også mærkes i tidens socialdemokratiske debat (jf. G. Kerschensteiners værkstedsskoler i München, hvor der o. 1910 var fem gange så mange klasser for de faglærte som for de ufaglærte, omtalt s. 101). Men her stødte arbejderbevægelsen imod de faktiske klassebetingelser og imod de nationale sympatier. Med en vis sympati fra lærere og radikale måtte den socialdemokratiske sag om tvungen forøget fortsættelsesundervisning for unge i offentligt, kommunalt regi gå på kompromis med den grundtvigske linie om dels frivillighed – og altså ikke tvungen undervisningsudvidelse i en ungdomsskole – dels reel beskyttelse af de mindre højskoler (s. 201). De tyske arbejds-skoletanker for et industrisamfund (Kerschensteiners model, s. 197-199) i dansk socialdemokratisk udgave slog ikke an, dels fordi, som vist af Ehlers (s. 210), de var tyske, dels fordi de var socialistiske samt – hvad Ehlers ikke har set – fordi de afgørende stødte an mod land/by-dikotomien og den reelt herskende klassestruktur i Danmark.

Denne forklaring forekommer rimeligt i overensstemmelse med en nuanceret klassemodel og synes mere frugtbar her end Ehlers' tidsmæssige tilbageprojicering af Højrup's livsformsbegreber. Læseren kan selv finde flere tilsvarende eksempler på, at livsformsmodellen enten ikke er anvendelig eller står svagere end en kompleks klassemodel.

Livsformsmodellens anvendelighed efter o. 1960

Fra 1960'erne bryder i Danmark i løbet af få år det hidtidige klassesy-stems økonomiske, politiske og kulturelle indre og ydre sammenhængskraft sammen over for de hurtige og gennemgribende samfundsændringer, der fremmes udefra ved globaliseringen kulturelt (især tv og anglo-amerikansk massekultur), politisk (især kold krig og EU) og økonomisk (OECD, WTO, EU m.v.) i samspil indefra med agrarsektorens voldsomme tilbagegang over for urbaniseringens modsvarende hypervækst. Parallelt hermed ændres familie- og arbejdskraftstrukturen – og dermed også både købekraft vedrørende konsumvarer og tjensteydelser og efterspørgsel efter offentlig service som vuggestuer og børnehaver – overordentligt stærkt ved kvindernes massive indmarch som lønmodtagere, så Danmark i 1990'erne står med verdens højeste kvindelige arbejdsstyrke på ca. 90%

af mændenes rate. Denne voldsomme samfundsforandring fulgtes imidlertid – modsat i fx England eller USA – af en kun kortvarig industriel dominans, inden de postindustrielle og postmoderne træk havde taget over med den dobbelte virkning af dels den offentlige sektors stærke vækst, dels de tertiære sektorers (servicefag, sundhed m.v.) samt uddannelses- og informationssamfundets (de nye kvartære sektorers) eksplosive vækst fra 1970'erne – hvor kvinderne står meget stærkt.

Det forekommer mere relevant og mindre modsigelsesfuldt end hos Søren Ehlers vedrørende tiden 1900-1925 at anvende den højrupske livsformsmodel i og angående den seneste menneskealders individudfoldelse og samfundsforhold og ændringerne heri efter den hidtidige klassestrukturs og -forståelses sammenbrud i historisk og samfundsmæssig forklaringskraft for tiden efter 1960'erne. Højrupps egen empiri fra *Det glemte folk* (1983) synes at harmonere med den – vel efter undersøgelsen opbyggede? – teoretiske overbygning, og livsformsmodellen må anses for et af de konstruktive bidrag til at fortolke og forstå mennesker og deres forestillinger og handlingsmønstre i et løbende samspil med de økonomiske, kulturelle, politiske og sociale forhold i det postindustrielle samfund. Men historikerne og andre kulturforskere savner – trods mange inspirerende delstudier – seriøse og forståelige overvejelser over dels de tids- og samfundsmæssige gyldighedsområder for, dels den omfangslogiske status af livsformsbegrebskomplekset.

At anse livsformsbetragtningens måden som enten en generel teori eller noget på linie med en Max Webersk idealtipe (s. 53),³⁷ der måske anses for mere eller mindre uafhængig såvel af tid og rum som af teoretisk/metodisk kontekst, medfører faren for en glidning fra en teori og over mod en ideologi – og det er ingen tjent med.

37. Søren Ehlers har reelt nok gjort opmærksom på anførte sted, at livsformsmodellen må tilpasses den historiske kontekst; men det er vanskeligt at se, hvor han reelt bøjer modellen til efter virkeligheden. Omvendt har vi ovenfor konkret vist, hvorledes forskellige subklasser i agrarsektoren (samt i urbane sektoren) af lærere og præster her må medregnes, samt hvorledes de agrare hovedklasser og balancen mellem dem ændres, blandt andet ved, at en spaltning mellem jordejende husmænd og egentlige landarbejdere uden jord bliver klasse-mæssigt reel og socialt betydningsfuld efter ca. 1900. Men først med den bredere organisering af landarbejderne fra 1920'erne i arbejderbevægelsens regi fik denne spaltning større bevidsthedsmæssig og samfundsmæssig betydning i den agrare sektor. Ligeledes har vi påpeget godsejernes glidende og nedadgående ændring i status, økonomisk og politisk, gennem 1900-tallet til en nærmest klasse-mæssig udfladning efter ca. 1960. Kun i kraft af en række storlandbrugeres organisatoriske talent og indflydelse med udgangspunkt i tolvmandsforeningerne og gennem lederposter i Axelborg og Landbrugsrådet m.fl.st. er storlandbruget som klasse og magtfaktor ikke helt forsvundet ud af billedet.

Afslutning

Enhver væsentlig og igangsættende afhandling sætter ud over sin fremlagte brede empiri også centrale teorier og hidtidige herskende opfattelser til debat. Vi nærer som anført stærk tvivl om det forskningsmæssigt frugtbare i anvendelsen dels af livsformskategoriseringerne før 1960, dels af formal-trefoldigheden. Modsat finder vi det af Søren Ehlers foretagne opgør med den hidtidige grundtvigske dominans i forståelsen af ungdomslivet og uddannelserne særdeles relevant, ligesom påvisningen – vedrørende ungdomsarbejdet i bred forstand – af samspillet mellem den offentlige og den frivillige/private sektor fremtræder udfordrende, vel underbygget og som af blivende værdi.

Summary

Niels Kayser Nielsen and Vagn Wåhlin: Popular Enlightenment and Juvenile Culture in Denmark 1900-25. Around the Doctoral Thesis of Søren Ehlers

The article is a discussion of the thesis by the Danish historian Søren Ehlers: »Juvenile Culture. Studies in the Activities of Popular Enlightenment for the Youth in Denmark 1900-1925« (2000). In contrast to earlier research, which has emphasized the Grundtvigian philosophy and the home-grown Danish ideas, Ehlers demonstrates the importance of German and Anglo-Saxon thinking and practice in Danish juvenile education in the period 1900-1925. He shows that it was especially the Labour Movement and the evangelical revivalist movement »Indre Mission« which were inspired from abroad, whilst on the other hand the Grundtvigian reverberations within the Folk High School movement and the Liberal Party resulted in a clear reluctance towards influences and innovations which did not originate in Denmark or in the Nordic countries. The authors of the article admit that the comprehensive material basis and the scale of statistical evidence make Ehlers' book indispensable in the continued research. They do, however, seriously doubt the usefulness of the theoretical apparatus which Ehlers employs, primarily the concept »livsform« (way of life) developed by Thomas Højrup, the Danish ethnologist. As more fertile for the theme and period of the book, they proffer a complex class model for the Danish social formation, which takes into account both the considerable differences between rural and urban communities and the fact that both in the agrarian sector and in the urban sector there

were at least three main classes and several sub-classes which were in continuous interplay: economically, culturally and politically. Of lasting research value is especially Ehlers' demonstration of the significance of the state subvention and influence on the widespread private youth enlightenment movements and institutions.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)